

ETNOS

1.

Predmet etnologije determiniše se obično pomoću dva opšta pojma — pojmom „etnos” i pojmom „kultura”¹⁾. Prirodno bi bilo očekivati da su ti pojmovi već precizno određeni, da su uklonjene sve dileme oko njihovih značenja. Evidentno je, međutim, da pojmu etnos sve do novijeg vremena nije posvećena odgovarajuća pažnja. Najčešće su reči „etnos” i „etničko” tretirane kao nešto što je samo po sebi razumljivo.²⁾ kao nešto što nije potrebno ili čak nije moguće definisati. Prvi pokušaj teorijskog osmišljavanja ovog pojma učinjen je, doduše, još 1924. godine³⁾, ali je do značajnijeg napretka nauke u tom pravcu došlo tek tokom poslednje dve decenije. Vredan doprinos dali su, pre svega, etnolozi, mada ne treba zaboraviti ni priloge iz oblasti psihologije, sociologije, istorije, filozofije. Neke etnološke rasprave (Bromlejeve, na primer) mogu se već sada uvrstiti u naučnu klasiku. Teško je, ipak, oteti se utisku da donošenje nekih definitivnih, opšteprihvatljivih zaključaka o etnosu pripada ne tako bliskoj budućnosti. Učinjeni su, po našem mišljenju tek prvi koraci ka konstituisanju jedne, relativno zaokružene teorije, koja bi u potpunosti odgovarala visokim zahtevima savremene nauke.

Ni jugoslovenska etnologija u tom pogledu nije izuzetak: retki su prilozi koji su — bar jednim delom — posvećeni navedenoj problematici. Upravo neki od tih, kod nas nerazmatranih (ili nedovoljno razmatranih) problema biće predmet našeg izlaganja. Reč je o pokušaju da se pomenuti problemi sagledaju iz specifičnog ugla i da se — shodno tome — dâ sopstveno viđenje pojma etnos, njegovog sadržaja i njegovih značenja. Namera nam je, dakle, da jednu „veliku” temu obradimo na relativno malom prostoru. Da bismo u tome uspeli, moramo odustati od

¹⁾ Videti S. Kremenšek, *Obća etnologija*, Ljubljana 1973, 7—9.

²⁾ M. Filipović, Stvaranje etničkih grupa na planinama, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine* XVIII, Sarajevo 1961, 103.

³⁾ Prema A. Baš, O „ljudstvu” in „ljudskem” v slovenski etnologiji (u knj. *Pogledi na etnologijo*), *Pogledi* 3, Ljubljana 1978, 78.

jednog, znatno šire zamišljenog razmatranja: zadržaćemo se samo na globalnom prikazu nekih osnovnih ideja.

2.

Sam termin etnos vodi poreklo iz starogrčkog jezika. Etimološka analiza ovog termina otkriva nam njegovu mnogoznačnost: etnosom su prvobitno nazivane i zajednice životinja (krdo, jato, roj) i zajednice ljudi (pleme, narod, grupa). Vremenom je preovladalo ovo drugo značenje⁴). Stari Grci su se, očigledno, služili rečju etnos da bi izrazili pojam ljudske zajednice, odnosno ljudskog zajedništva. Načelno posmatrano, pomenuta reč je zadržala isti smisao i do naših dana ali je — uporedo sa razvitkom znanja o društvu i kulturi — dobila još kompleksniji sadržaj.

Potrebno je, pre svega, imati u vidu da su pojmovi etnosa u naučnoj literaturi obuhvaćene ljudske zajednice počev od roda, preko plemena i naroda, sve do savremene nacije⁵) (kao i nekih društvenih formacija koje ne potpadaju pod navedene kategorije⁶). U pitanju su, dakle, različite forme ljudskog zajedništva, forme vezane za različite epohe u razvitku ljudskog društva. Možemo ih — prihvatajući već poznate sheme — svrstati u dve osnovne grupe: rod i pleme pripadaju „nerazvijenom”, pretklasnom, tradicijskom a narod i nacija „razvijenom”, klasnom, civilizacijskom tipu društvene organizacije⁷). Ako hoćemo da zajednice oba tipa — uprkos njihovoj različitosti — tretiramo kao istovrsne („etničke”), onda moramo pretpostaviti da postoje i određene karakteristike koje su im zajedničke a koje, istovremeno, predstavljaju njihovu differentia specifica. Iznalaženje jedne

⁴) J. Bromlej, *Etnos i etnografija*, Moskva 1973, 21—22; P. Vlahović, O etnosu, etnogenezi i etničkoj istoriji kod južnoslovenskih naroda, *Etnološki pregled* 17, Beograd 1982, 104—105.

⁵) Videti: J. Bromlej, navedeno delo, 21—22; M. Drašković, Razmatranje o pojmu naroda i nacije sa osvrtom na mišljenja u jugoslovenskoj naučnoj literaturi, *Glasnik Etnografskog instituta* 24, Beograd 1975, 46; A. Baš, navedeno delo, 73; P. Vlahović, Postanak i razvoj srpske nacije (u knj. *Nastanak i razvitak srpske nacije*), Beograd 1978, 87; M. Popović, *Problemi društvene strukture*, Beograd 1974, 175; F. Čullnović, Nacija i etnička zajednica, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 45, Zagreb 1971, 233—235 itd.

⁶) Videti: W. Mühlman, *Methodik der Völkerkunde*, Stuttgart 1938, 227—229; M. Filipović, navedeno delo, 103—104; *Enciklopedy of Anthropology* (1976), s. v. Ethnic Group; R. A. Schjervehorn, *Comparative ethnic relations*, New York 1970, 12, itd.

⁷) Videti: O. Larson i E. Rogers, *Rural Society in Transition — The American Setting* (u knj. J. Coop, *Our Changing Rural Society: Perspectives and Trends*) I. S. U. Press, 1964; J. Bromlej, navedeno delo, 16, 21; K tipologiji u etnografiji, Moskva 1979, 9; R. Supek, *Sociologija*, Zagreb 1977, 96—125, itd.

ili više takvih, zajedničkih a specifičnih karakteristika jeste prvi i osnovni zadatak pri definisanju etnosa, samim tim i odgovarajućeg, „etničkog” pojmovnog aparata (na primer, pojmo-va etnička zajednica, etnički identitet, etnički procesi, etnogeneza itd.).

3.

Kao što je već nagovešteno, rešavanju ovog zadatka pristupalo se sa različitim, ponekad i sasvim oponentnih teorijskih i metodoloških pozicija. Dosadašnji pokušaji teorijskog osmišljavanja pojma etnos čine — u celini gledajući — jedan heterogen, ne uvek razumljiv splet hipoteza, ideja, stavova, zaključaka. Pretpostavljene odrednice etnosa javljaju se u gotovo svim mogućim kombinacijama. Čini nam se zato da bi jednostavno nabranje svih definicija, koje su nam bile dostupne, pre zamaglilo suštinu problema, nego što bi doprinelo njegovom razjašnjenju. Imajući to u vidu, postupićemo na drugi način: nastojaćemo, pre svega, da identifikujemo a zatim i kritički razmotrimo neke osnovne koncepte na kojima se (bar u većini slučajeva) zasnivaju različite definicije etnosa.

Uočljiva je, na primer, tendencija da se utvrde „objektivni” okviri etničkog zajedništva, da se otkriju obrasci po kojima se sve etničke grupe „stvarno” strukturiraju. Karakteristična u tom pogledu su određenja etnosa kao „prirodne”, „biološke” zajednice. Postoje, naravno, različite verzije ovog shvatanja⁸⁾. Moguće je, međutim, svesti ih na sledeći stav: etnos je skupina ljudi koji imaju zajedničke pretke i koji su, saglasno tome, povezani krvnim srodstvom.

Istini za volju, relativno su retki istraživači (kao što je to, recimo, G. V. Šelepov⁹⁾), koji izričito tvrde da se ovakav, „biološki” obrazac odnosi na sve tipove etničkih zajednica — od najnižih do najviših. Mnogo češće se, međutim, pomenuto shvatanje podrazumeva. Prisutno je, na primer, u brojnim definicijama naroda, ređe i nacije. Ilustracije radi, navešćemo ovde samo jednu definiciju te vrste. Po rečima našeg istaknutog sociologa, R. Lukića, „narodi se ne razvijaju isključivo na teritorijalnoj osnovi. U njih se sjedinjuju plemena, tj. krvno-srodničke zajednice, i narod stoga takođe čini jednu krv-

⁸⁾ Kao varijanta ovog obrasca može se, na primer, pomenuti teza T. Parsonsa i nekih drugih autora da čovek „prirodno”, „organski” pripada etničkoj grupi (prema Z. Lerotić, *Nacija*, Zagreb 1977, 22.), kao i mišljenje Širokogorova da se u etničkoj grupi „produžavaju” nasledne osobine (prema M. Filipović, *navedeno delo*, 193.).

⁹⁾ J. Bromlej, *Etnos i etnografija*, 26.

nosrodničku zajednicu, zajednicu ljudi istog porekla¹⁰⁾).

Ovde se, očigledno, nameće pitanje: Ima li navedena pretpostavka oslonac u realnim činjenicama? Da li su sve zajednice, koje smo obuhvatili pojmom etnosa, zaista povezane jedinstvenim poreklom i sistemom srodničkih odnosa? Odgovor na ovo pitanje načelno je uslovljen i tipom zajednice, na koju se odnosi. Ako je reč o zajednicama tradicijskog tipa (rod, pleme), dilema ne bi trebalo da bude. Te zajednice su već po definiciji krvnosrodničke¹¹⁾. I ovde se, međutim, o zajedničkom poreklu pa, prema tome, i o krvnosrodničkom karakteru zajednice može govoriti samo u principu, nikako i doslovno¹²⁾. Karakteristično je, između ostalog, da se mnoga plemena razvijaju primanjem stranih grupa, još češće prihvatanjem pojedinaca. U indijanska plemena Severne Amerike primani su ne samo pripadnici iste rase, već i belci, koji su smatrani punopravnim članovima zajednice a neki od njih su dospeli i do položaja plemenskog poglavice¹³⁾. Ako se „biološki” obrazac ne može u potpunosti primeniti na zajednice koje, inače, definišemo kao krvnosrodničke, šta onda reći za formacije razvijenog, civilizacijskog društva koje su — kao što je poznato — strukturirane po znatno složenijim kriterijumima. Kada se, dakle, već plemena razvijaju udruživanjem raznorodnih grupa, onda se to (sa još više razloga) može pretpostaviti za narode, pogotovo za nacije¹⁴⁾. Heterogeno poreklo tih mnogoljudnih, razvijenih etničkih zajednica jeste pravilo a ne izuzetak. Primera je toliko da ih gotovo i ne treba navoditi. Dovoljno je podsetiti se geneze naših, južnoslovenskih pa i skoro svih ostalih evropskih naroda, odnosno nacija. Kako, na primer, navodi poznati istoričar E. Renan, Francuzi su nastali stapanjem keltskog, iberškog i germanskog stanovništva, Englezi mešanjem Kelta i Germana, dok je poreklo Italijana još složenije: u njihovom formiranju učestvovali su Pelazgi, Etrurci, Kelti, Grci i drugi¹⁵⁾.

¹⁰⁾ R. Lukić, *Osnovi sociologije*, Beograd 1979, 302

¹¹⁾ Isto, 298—299; R. Supek, navedeno delo, 118.

¹²⁾ U savremenoj antropologiji srodstvo se i ne tretira kao „biološka”, već kao „sociološka” kategorija. (Z. Golubović, *Čovek i njegov svet*, Beograd 1973, 322; E. Lič, *Klod Levi Stros*, Beograd 1972, 118—119.)

¹³⁾ V. Erlich, *U društvu s čovekom*, Zagreb, 1968, 239.

¹⁴⁾ U načelu prihvatamo stav da naciju treba tretirati kao narod na višem stupnju političkog razvitka i organizacije. Takav stav zastupaju, na primer, R. Supek (navedeno delo, 120) i R. Lukić (*Pitanja o razlici naroda i nacije / u knj. Nastanak i razvitak srpske nacije*), Beograd 1978, 235—241.)

¹⁵⁾ E. Renan, *Što je nacija?*, *Kulturni radnik* 6, Zagreb 1981, 97.

Iz toga proizlazi da zajednice, koje nazivamo etničkim, ne moraju da budu i zajednice ljudi istog porekla, ljudi povezanih krvnim srodstvom. Mogu, ali ne moraju. Drugim rečima, „biološka” povezanost nije konstantno, već varijabilno svojstvo etnosa pa se, shodno tome, i ne može uvrstiti u njegove „odrednice”.

4.

U teorijskim razmišljanjima o pojmu etnosa prisutno je još jedno shvatanje koje se, doduše, retko javlja u eksplicitnom obliku, ali se često podrazumeva. Reč je o viđenju etničke zajednice kao „životne” zajednice, to jest skupine ljudi povezanih istim egzistencijalnim potrebama i interesima.

Saglasno navedenom shvatanju, etnička zajednica predstavljala bi elementarni „životni” okvir svakog od njenih pripadnika¹⁶⁾. Kada se imaju u vidu etničke zajednice tradicijskog tipa (rod, pleme), ovakva kvalifikacija se čini opravdanom. Ne bi se, međutim, isto moglo reći za narode ili nacije. Kako, na primer, primećuje M. Popović, uporedo sa razvitkom klasnog društva i državne organizacije, dolazi — u izvesnom smislu — do razdvajanja etničkog i egzistencijalnog. Poznato je, recimo, da unutar jednog razvijenog globalnog društva često žive pripadnici raznih naroda i nacija. I obrnuto: delovi jednog naroda ili nacije egzistiraju (kao narodne ili nacionalne manjine) na teritoriji drugih država, drugih globalnih društava¹⁷⁾. U prvom slučaju različite etničke zajednice žive u istim egzistencijalnim okvirima; u drugom slučaju isti etnos vezan je za različite egzistencijalne okvire. Ni u prvom ni u drugom slučaju se između etničke zajednice i „životne” zajednice ne može staviti znak jednakosti.

5.

Veoma često se etnos definiše i kao „duhovna” zajednica (u najširem značenju te reči). Smatra se, naime, da je to zajednica čije pripadnike vezuje isti jezik, ista kultura, isti mentalitet. Te zajedničke karakteristike istovremeno su i diferencijalna oznaka zajednice: po njima se

¹⁶⁾ Videti: R. Supek, navedeno delo, 96; Z. Golubović, navedeno delo, 120; M. Popović, navedeno delo, 149.

¹⁷⁾ M. Popović, navedeno delo, 178—184.

jedan etnos razlikuje od drugog (pleme od plemena, narod od naroda itd.)¹⁸⁾.

I u starijoj i u novijoj literaturi jezik se gotovo redovno tretira kao jedna od „određujućih” komponenti pojma etnos. Duboko je ukorenjeno shvatanje da identičnost ili srodnost jezika, samim tim i mogućnost sporazumevanja na širokom planu, predstavlja neophodan preduslov formiranja, pa i opstanka neke etničke zajednice¹⁹⁾. Jezik je, dakle, osnovno sredstvo pomoću koga se takve zajednice — od najnižih do najviših — i integrišu i diferenciraju.

Ovakav stav se, međutim, može prihvatiti samo delimično. Empirijska istraživanja su pokazala da se etničke i jezičke granice ne moraju uvek poklapati. Ranije se smatralo da je bar kod zajednica tradicijskog tipa takvo poklapanje apsolutno, da jedno pleme, na primer, mora govoriti jednim jezikom. Činjenice ipak govore suprotno. Primer plemena Ambu iz Ugande tipičan je u tom pogledu. Pojedini delovi tog plemena poseduju identičnu kulturu, takođe i svest o pripadanju istoj plemenskoj zajednici. Govore, međutim, četiri različita jezika. Sličan je slučaj i sa nekim drugim afričkim plemenima²⁰⁾.

Kod etničkih zajednica razvijenog, civilizacijskog društva između etničkih i jezičkih granica postoji još veći raskorak. Tome je, svakako doprinela i raslojenost takvih društava. Nije, recimo, bio redak slučaj — posebno u srednjovekovnoj Evropi — da pripadnici vladajuće klase govore jednim a široke narodne mase drugim jezikom²¹⁾. Do jezičke diferencijacije unutar nekog naroda ili nacije može, uostalom, doći još u procesu njihovog formiranja. Etničku integraciju ne prati uvek i jezička. Kao eklatantan primer ovakvog procesa navodi se obično švajcarska nacija. Po mišljenju mnogih istraživača, četiri jezika kojima se služe Švajcarci — nemački, francuski, italijanski i reto-romanski — ni najmanje ne narušavaju njihov nacionalni integritet, njihovo osećanje nacionalne pripadnosti²²⁾.

Jedan etnos se, dakle, može služiti različitim jezicima. Poznati su, međutim, i obrnuti slu-

¹⁸⁾ Videti: J. Bromlej, *Etnos i etnografija*, 26. 37; Isti. O terminu „etnos”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 45, Zagreb 1971, 194; W. Mühlman, navedeno delo, 229; M. Filipović, navedeno delo, 103—104; *Enciklopedy of Antropology*, s. v. Ethnic Group; S. Majstorović, *U traganju za identitetom*, Beograd 1979, 155; B. Bratanić, *Pogled na 200 godina etnološke znanosti*, Izvješće, Zagreb 1976, 21 itd.

¹⁹⁾ Na primer, F. Čulinović, navedeno delo, 224—225.

²⁰⁾ S. Vukomanović, *Jezik, narod, nacija* (u knji. *Nastanak i razvitak srpske nacije*), Beograd 1978, 264.

²¹⁾ Isto, 265; R. Supek, navedeno delo, 119.

²²⁾ Z. Lerotić, navedeno delo, 104.

čajevi. Različita plemena, narodi, nacije mogu govoriti jednim jezikom. Pomenimo ovde Srbe i Hrvate, Nemce i Austrijance, Portugalce i Brazilce, Špance i — recimo — Meksikance, koji su jezički identični a etnički različiti.

Najzad, jezik ne mora da bude ni trajno (još manje „večito“) obeležje nekog etnosa. U određenim istorijskim okolnostima on se postepeno napušta i zamenjuje drugim. Primeri Roma i Jevreja rečito govore ovome u prilog. Znamo već da su velike skupine pripadnika pomenutih naroda potpuno zaboravile svoj jezik i usvojile jezik sredine u kojoj su bile nastanjene. I pored toga, zadržale su u velikoj meri svoj identitet²³⁾.

Sve što je ovde rečeno za jezik, može se isto tako reći i za kulturu. Dok se etničke zajednice tradicijskog tipa mogu — bar u načelu — okarakterisati kao kulturno homogene, to nikako ne važi i za one oblike etničkog zajedništva, koji su tipični za civilizacijsko društvo. Kulturna podvojenost savremenih naroda i nacija odavno je predmet svestranih istraživanja. Pojmovi kao što su mala i velika tradicija, ruralna i urbana ili tradicijska i civilizacijska kultura, ušli su tako reći u svakodnevnu upotrebu²⁴⁾.

Uostalom, sveukupna kultura nekog naroda ili nacije retko se i tretira kao njihovo etničko obeležje. Mnogo češće se — eksplicitno ili implicitno — ta uloga dodeljuje tzv. tradicijskoj kulturi (koja se, inače, naziva „narodnom“). I u tim okvirima se, međutim, teško može govoriti o etničkoj specifičnosti, odnosno etničkoj homogenosti. Ako, na primer, bacimo pogled na Cvijićevu^{24a)} ili Gavacijevu^{24b)} kartu areala tradicijske kulture Južnih Slovena i uporedimo ih sa odgovarajućom etničkom kartom, neće nam biti teško da uočimo velike razlike. Tako je, recimo, dinarskom kulturom obuhvaćeno i srpsko, i hrvatsko, i crnogorsko, delom i slovenačko stanovništvo. S druge strane, na teritoriji naseljenoj srpskim etnosom sučeljavaju se dinarski, panonski, šopski i neki drugi kulturni areali. Razni narodi, prema tome, mogu imati jednu kulturu, isto tako i jedan narod — različite kulture.

I poseban mentalitet pominje se kao jedno od osnovnih obeležja etnosa. Pretpostavlja se, naime, da svaku etničku zajednicu — od najmanje do najveće — karakteriše samo njoj svojstven

²³⁾ M. Barjaktarović, *Nastajanje ljudskih zajednica i njihovi međusobni dodiri* (u knj. *Rasizam, rase i rase predrasude*). Posebna izdanja Antropološkog društva Jugoslavije 2, Beograd 1974, 84.

²⁴⁾ Videti V. Erlich, navedeno delo, 282—283.

^{24a)} J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966, 114.

^{24b)} M. Gavazzi, *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb 1978, 188.

skup mentalnih osobina, koji se u literaturi označava različitim nazivima. Izrazi kao što su, na primer, „narodni duh“, „narodna duša“, „nacionalni karakter“ ili, recimo, „etnopsihičke karakteristike“ samo su deo terminološkog arsenala kojim se služila a delimično se i danas služi nauka^{24c}), da bi označila ovu vrstu zajedništva.

Ni ovaj stav, po našem mišljenju, ne može izdržati teret činjenica, posebno kada je reč o etničkim zajednicama civilizacijskog tipa. Može li se, na primer, govoriti o „srpskom mentalitetu“? Da bismo dali potvrđan odgovor, moramo najpre svesti na zajednički imenilac mentalitet jednog Vojvođanina i jednog Piroćanca, jednog čoveka formiranog u urbanoj sredini i jednog čobanina, koji je svoj život proveo u nekom zaštićenom planinskom zaseoku. Čini nam se, ipak, da to nije moguće²⁵).

Na osnovu svega što smo izneli, nameće se zaključak da ni obrazac „duhovnog“ zajedništva nema univerzalan značaj. Ni jezik, ni kultura, ni mentalitet, nisu obavezna, već samo moguća obeležja neke etničke zajednice. Zato se ni navedene forme „duhovnog“ zajedništva ne mogu tretirati kao konstitutivni elementi pojma etnos.

6.

Prethodna analiza jasno pokazuje da je svaka definicija etnosa, koja polazi od njegovih „objektivnih“ svojstava, u principu neprihvatljiva. To, naravno, ne znači, da etničko zajedništvo uopšte ne počiva na realnim okvirima²⁶). Naprotiv: takvi okviri postoje, ali ne uvek u istoj meri i na isti način. Kod nekih etničkih jedinica dominira samo jedan od „udružujućih“ obrazaca („biološki“, „egzistencijalni“, „duhovni“), kod drugih se opet ti obrasci javljaju u različitim kombinacijama. Jednom rečju, realna osnova etnosa je promenljiva, varijabilna.

To se — videli smo — najjasnije može uočiti kada se uporedi neka etnička zajednica tradicijskog sa određenom zajednicom civilizacijskog tipa. Za jedan rod, na primer, mi s pravom možemo reći da je zajednica ljudi istog porekla, ljudi koji se nalaze u krvnom srodstvu. Pretpostavićemo takođe da su svi njegovi pripadnici povezani istim potrebama i interesima, da ih

^{24c}) Videti P. Plavšić, Psihologija, narod i nacija (u knj. *Nastanak i razvitak srpske nacije*), Beograd 1978, 221—227.

²⁵) Videti razmatranje R. Lukića (Pitanja o razlici naroda i nacije, 238—239).

²⁶) Mislimo, naravno, na one veze među ljudima, koje se mogu utvrditi objektivno, dakle, nezavisno od predstava koje ti ljudi imaju o njima.

vezuje isti jezik, iste navike, verovanja, običaji, mentalitet. S druge strane, jednom mnogomilionskom narodu ili naciji uslovno možemo pripisati samo neka, ali nikad i sva navedena svojstva. Evidentno je, dakle, da se etničko zajedništvo u društvima tradicijskog tipa zasniva uglavnom na stvarnim činjenicama, dok je u društvima civilizacijskog tipa ta „objektivna” osnova radikalno sužena.

Mislimo da se mogu izvesti dva opštija zaključka:

(1) Ono što nazivamo etničkim zajedništvom odgovara — bar u načelu — stvarnom zajedništvu unutar tradicijskog društva. Tačnije rečeno, odgovara jednom opštem modelu po kome se konstituišu sve zajednice tradicijskog tipa. U pitanju je model zajednice konstituisane istovremeno na osnovu sva tri napred pominjana obrasca (koji su, inače, i univerzalni obrasci ljudskog zajedništva), dakle, model zajednice čiji su pripadnici međusobno povezani i istim poreklom, i istim interesima, i istim „duhom”. Ovakav tip zajednice uslovno možemo nazvati „totalnim”.

(2) Udruživanje prema takvom „totalnom” modelu karakteristično je za tradicijsko, ali ne i za civilizacijsko društvo. Štaviše, nije teško uočiti da je pomenutom modelu bliži rod od plemena, isto tako i narod od nacije. To znači da se istorijsko smenjivanje osnovnih formi etnosa (rod — pleme — narod — nacija) može shvatiti i kao proces postepenog odstupanja od „totalnog” modela, to jest od idealnog prototipa etničkog zajedništva. Dovoljan je samo letimičan pogled na velike etničke formacije našeg vremena da bi se ustanovilo do kog stepena je pomenuti proces odmakao.

7.

Iz izloženih zaključaka proizlazi sledeće pravilo: jednu zajednicu možemo smatrati etničkom u onoj meri u kojoj ona odgovara modelu „totalne” zajednice. Očigledno je, međutim, da bi etničke zajednice civilizacijskog društva — po takvom kriterijumu — teško mogli da okarakterišemo kao „etničke”. Objektivno, videli smo, jedan rod može da bude „totalna” zajednica; jednoj naciji, na primer, to je praktično neostvarljivo. Šta je onda to što nas navodi da jedan rod i jednu naciju ipak obuhvatamo istim pojmom, da ih svrstamo u istu kategoriju? Neki naučnici — čini nam se opravdano — smatraju da odgovor na ovakvo pitanje i ne treba tražiti na „objektivnom”, već na „subjektivnom” planu, ne u sferi realnog, već u sferi idealnog, simboličkog.

Da bi naše izlaganje bilo jasnije, zadržaćemo se najpre na primeru Srba, primeru odabranom među mnogim sličnim. Srbi su „objektivno” povezani, recimo, istim jezikom i istom verom. Oni su uglavnom svesni te činjenice. Ne vezuje ih, dakle, samo jezička i verska identičnost, već i predstave o takvoj identičnosti. S druge strane, ne može se govoriti o zajedničkom poreklu Srba (pogotovo ne u „biološkom” smislu), kao što im se ne mogu pripisati, na primer, ni istovetni interesi, ni jedinstven mentalitet. Ali srpsko zajedništvo — uprkos tome — počiva i na predstavama o zajedničkim precima, o posebnim (na primer, „istorijskim”) interesima, o specifično „srpskim” psihičkim osobenostima.

Srbi su — jednom rečju — povezani različitim predstavama o međusobnoj „srodnosti”, predstavama koje mogu ali i ne moraju odgovarati istini. To, očigledno, i nema nekog većeg značaja. Nije, naime, bitno da li Srbi zaista imaju istu veru ili iste prečke. Bitno je da oni veruju u to. Oni će, znači, biti Srbi utoliko ukoliko dele uverenje da su im vera ili preci zajednički, ukoliko imaju iste (ili približno iste) predstave o onome što ih povezuje, što ih čini međusobno sličnim. Kad ne bi bilo takvih predstava, ne bi bilo ni Srba.

Kolektivne predstave o međusobnoj sličnosti jesu, doduše, neophodan ali ne i dovoljan preduslov bitisanja srpskog etnosa. Tako, na primer, saznanje da su svi Srbi pravoslavni neće, samo po sebi, doprineći da se Srbi osećaju Srbima. Međutim, ako nas ovo saznanje navodi na pomisao da smo Srbi *zato* što smo pravoslavni, onda mu možemo pripisati takav učinak. Dakle, ne same predstave o onome što je zajedničko, već opšteprihvaćena značenja tih predstava, osnova su na kojoj se gradi srpsko zajedništvo. Tek u takvom kontekstu svaka od pomenutih predstava ponaosob dobija svoj smisao: ona figurira kao specifičan izraz, specifičan „znak” srpstva. Obično se znakovi sa „ugovorenim” opšteprihvaćenim značenjem, nazivaju simbolima²⁷⁾. Možemo stoga i sve predstave, poput onih o zajedničkoj veri ili zajedničkim precima Srba, označiti kao simbole srpskog naroda, odnosno nacije. Zajedništvo Srba zasniva se, očigledno, na skupu takvih simbola. Ono je, dakle, u suštini simboličko.

Naravno, sve što je ovde rečeno za Srbe, odnosi se i na bilo koju drugu etničku zajednicu. To znači da (zajedno sa nekim savremenim autorima, poput R. Šermerhorna²⁸⁾) zastupamo tezu

²⁷⁾ J. Keler, Uvod (u knj. *Religiozni obredi, običaji i simboli*), Beograd 1980, 7—9; B. Klaić, *Veliki rječnik stranih reči*, Zagreb 1968. s. v. Simbol, Simbolika, Simbolizacija.

²⁸⁾ R. Schermerhorn, navedeno delo, 12.

o simboličkom karakteru etničkog zajedništva. Međutim, ni ovakvo određenje nije potpuno. Na simboličkoj se osnovi ljudi udružuju i van okvira, koje nazivamo etničkim. Religijske zajednice tipičan su primer takvog udruživanja. Karakterišući etničko zajedništvo kao simboličko mi, u stvari, ustanovljavamo ono opšte u njemu, ali ne i ono što je posebno, specifično. Još uvek nismo utvrdili u čemu je razlika između etničkog i ostalih oblika simboličkog zajedništva.

U vezi sa tim, moramo se najpre podsetiti osnovnog zaključka, koji je proistekao iz analize u prvom delu rada. Zaključili smo, naime, da model „totalne” zajednice predstavlja — po svemu sudeći — idealni model etničkog zajedništva. To, u stvari, znači da je svakoj etničkoj zajednici svojstvena jedna, više ili manje izražena težnja, više ili manje spontana²⁹⁾ tendencija ka konstituisanju prema takvom „totalnom” modelu. Objektivno — videli smo — to nije uvek ostvarljivo. Što je neka etnička grupa brojnija, razvijenija, manje su mogućnosti da se ostvari kao zajednica „totalnog” tipa. Što su takve, objektivne mogućnosti manje, to je — pretpostavljamo — veća potreba za „približavanjem” idealnom modelu na neki drugi način. Analiza u drugom delu rada pokazala je i kakav je to način: stvarno zajedništvo nadgrađuje se ili zamenjuje simboličkim. Prema tome, etničko zajedništvo može se definisati kao simboličko oživotvorenje modela „totalnog” zajedništva.

Predviđeni obim rada ne dozvoljava nam da se upustimo u detaljniju analizu svih onih mehanizama, koji doprinose stvaranju i funkcionisanju etničke simbolike. Takva bi analiza mogla da bude predmet posebne studije. Razmotrićemo zato samo neka opštija pitanja iz okvira navedene problematike.

Kao što je već istaknuto, „totalnom” se naziva zajednica čiji su pripadnici povezani istovremeno na osnovu sva tri univerzalna obrasca udruživanja — „biološkom”, „egzistencijalnom”, „duhovnom”. U protivnom se i ne može govoriti o zajednici „totalnog” tipa. Ako pak u jednom etnosu (plemenu, narodu, naciji) ne postoji osnova za udruživanje po nekom od navedenih obrazaca, nedostatak stvarnog zajedništva nadoknađuje se izmišljenim, simboličkim. Spontano (mada ne i uvek spontano) stvaraju se simboličke zamene, simbolički supstituti nedostajućeg vida zajedništva: umesto stvarnih predaka „pojavljuju” se pretpostavljeni, izmišljeni preci, umesto stvarnih interesa — prividni interesi itd. Koristi se, očigledno, posebna „tehnika” koju uslovno možemo nazvati tehnikom zamene ili tehnikom supstitucije.

²⁹⁾ U civilizacijskim društvima etnička simbolika ne stvara se uvek spontano. Ova simbolika se često i namerno stvara ili učvršćuje, kako bi poslužila određenim političkim ciljevima (N. Dugandžija, *Svjetočna religija*, Beograd 1980, 244).

Podrazumeva se, naravno, da simbolička vizija „totalnog” zajedništva nikad nije potpuno izmišljena; ona — bar jednim delom — odražava stvarno, postojeće zajedništvo. Delimično je, dakle, sačinjavaju predstave o činionicima koji stvarno „udružuju” pripadnike jednog etnosa. Međutim, da bi takva jedna predstava postala simbol, potrebno je lišiti je njenih realnih dimenzija. Potrebno je — u izvesnom smislu tretirati je kao „totalnu”. Uzmimo krsnu slavu kao primer. Za pomenuti praznik su vezana (ili su bila vezana) dva shvatanja: (1) da slavu slave svi Srbi i (2) da je slave samo Srbi. U prvom slučaju slava figurira kao „totalno” opšte u drugom slučaju kao „totalno” specifično svojstvo srpskog etnosa. Tek tada možemo reći da smo Srbi zato što slavimo slavu. Tek tada, dakle, krsnu slavu možemo smatrati jednim od simbola srpskog zajedništva. Opisani način stvaranja etničkih simbola označićemo kao tehniku totalizacije.

Iz ovoga što je rečeno može se zaključiti da svaki „etnički” simbol ima, ili treba da ima, dvostruku funkciju. Treba, naime, da posluži označavanju etničke zajednice kao „totalne” zajednice i to u dva smera: „ka unutra” — kao „totalno” udružene zajednice i „ka spolja” — kao „totalno” specifične zajednice.

U konkretnim uslovima, međutim, tako nešto nije uvek moguće. Funkcionalnost etničkih simbola promenljiva je, relativna. Često se stoga ukazuje potreba za prigodnim promenama čitavog simboličkog sistema određenog etnosa. Neka nam kao ilustracija posluži sledeći primer. Pomenuto je, recimo, da vera i jezik predstavljaju obeležja (to jest simbole) srpstva. Teorijski ih, dakle, možemo smatrati „totalno” opštim i „totalno” specifičnim svojstvom Srba. Ako, međutim, želimo da „odredimo” Srbe u odnosu na Hrvate, samo će vera imati funkciju srpskog simbola, jer oba etnosa govore istim jezikom. Ako se zatim okrenemo ka istoku, ka Rumunima, uloge će biti promenjene: simbol Srba postaće jezik a ne vera, pošto su i Rumuni pravoslavni. Ovakvo usaglašavanje strukture etničke simbolike s konkretnim uslovima i potrebama nazvaćemo uslovno tehnikom modifikacije³⁰).

Istaknuto je već da napred opisani procesi dovode do stvaranja više ili manje razvijenog sistema simbola, koji predstavlja osnovu etničkog zajedništva. No, svaki takav sistem — ma koliko inače bio razvijen — ostao bi nekako ne-

³⁰) O ovim „tehnika” raspravljaju i J. Bromlej (Etnos i etnografija, 100—102.), T. Adorno (Na pitanje: što je njemačko, *Kulturni radnik* 6, Zagreb 1981, 128 i dalje), N. Dugandžija (navedeno delo, 227—231), N. Rot (Rasne i etničke predrasude / u knj. *Rasizam, rase i rasne predrasude*, Posebna izdanja Antropološkog društva Jugoslavije 2, Beograd 1974, 115—116).
i dr.

dovršen, nedefinisan, kada ne bi bio konačno sveden na sasvim sažetu formu, na jedan jedini simbol: reč je o imenu etnosa ili (kako se ono često naziva u naučnoj literaturi) o etnonimu³¹). Ime etnosa je — u izvesnom smislu — sinteza svih značenja sadržanih u simbolici dotične grupe: ono je simbol svih njenih simbola. Kada pomenemo ime Srba ili — recimo — Irokeza, mi automatski podrazumevamo sve ono što sve Srbe čini međusobno srodnim ili sve Irokeze međusobno srodnim a različitim od drugih.

Etnonim se, dakle, može shvatiti kao neka vrsta finalnog proizvoda u procesu stvaranja etničke simbolike. Poznato je, međutim, da se simbolika etničkog zajedništva — uprkos relativnoj trajnosti — postepeno transformiše, ponekad i sasvim iščezava. Ali, čak i u tom slučaju, etničko ime se zadržava: ono može da figurira i kao jedino obeležje etničke zajednice. Većina Cincara po našim gradovima, na primer, ne zna tačno šta ih vezuje. Znaju samo to da pripadaju jednom „narodu” sa pomenutim imenom.

8.

U dosadašnjem izlaganju nastojali smo da utvrdimo šta je etnos i kakav je to fenomen. Ostaje nam, međutim, da damo odgovor na još jedno pitanje: kakvi su uzroci postojanja ljudskih zajednica, koje smo podveli pod pojam etnosa? Šta je to što navodi ljude da se udružuju na takav način, čak i kada nema odgovarajućih uslova za to?

Podsetićemo se, pre svega, na činjenicu da su etničke zajednice postojale i postoje svuda gde su postojali i postoje ljudi. Drugim rečima, etničko zajedništvo možemo svrstati među univerzalne tekovine ljudskog roda. Možemo ga, shodno tome, shvatiti i kao univerzalan „odgovor” na neke univerzalne, opšteljudske potrebe. Mislimo pri tom na potrebe koje su — u izvesnom smislu — „prirodene” svakom ljudskom biću, svakom pojedincu.

Verovatno se ove potrebe najjasnije i mogu identifikovati posmatranjem pojedinca, odnosno njegovog doživljaja etničkog zajedništva. Takav doživljaj u literaturi se obično opisuje kao „osećanje” ili „svest” o pripadanju zajednici³²) (a označava se terminima „etničko osećanje” ili „etnička svest”). U novije vreme se proučavanju etničke svesti posvećuje velika pažnja. Neke

³¹) Videti J. Bromlej, *Etnos i etnografija*, 98.

³²) Isto, 96 i tamo nav. lit. Videti takođe R. Lukić, *Pitanja o razlici naroda i nacije*, 240–241. i M. Barjaktarović, *O etničkom opredeljenju*, *Glasnik Etnografskog muzeja* 33, Beograd 1970. 69–91.

njene manifestacije (na primer, etnocentrizam³³) relativno su dobro poznate. Evidentno je, međutim, da dublja, svestranija analiza ovog fenomena spada u zadatke koje nauka još nije ispunila.

U svakom slučaju, etnička svest se ne može opisati samo kao svest o pripadanju nekoj etničkoj grupi. Takav opis bio bi suviše pojednostavljen. Treba, pre svega, imati u vidu da su osnovne formacije arhaičnog, tradicijskog društva (rod, pleme) istovremeno i etničke formacije pa se, prema tome, i najstariji oblici društvene i etničke svesti — bar uslovno — mogu izjednačiti. U tom slučaju etničku svest možemo tretirati kao „arhaičnu” formu društvene svesti, čiji koreni dopiru do samih početaka ljudske istorije, do vremena kada je „individualni tip bio gotovo potpuno stopljen sa generičkim tipom”³⁴), kada pojedinac nije mogao da shvati sebe kao individuu odvojenu od svoje grupe, od svoga roda ili plemena. Taj doživljaj, koji u sebe uključuje visok stepen identifikacije sa zajednicom, sa svim njenim pripadnicima, u literaturi se najčešće označava zamenicom „MI”³⁵). Pretpostavićemo, dakle, da se etnička svest ispoljava uglavnom u doživljaju sopstvenog identiteta kao kolektivnog identiteta, u doživljaju koji se najsazetije može izraziti formulom: „Ja sam MI”³⁶).

Uprkos tome što je dalji razvitak društva i kulture — kako ističe E. From — išao „u pravcu stvaranja osnove za potpuno doživljavanje individualnosti... samo je manjina postigla to doživljavanje sebe”. Ogromna većina ljudi još uvek svoje „Ja” može da izrazi samo kroz doživljaj „Mi”³⁷). Oni to „Mi” pronalaze, pre svega, u svom narodu ili naciji (dakle, u nekoj od savremenih formi etničkog zajedništva)³⁸). Doduše, danas u okvirima civilizacijskog društva — identifikacija sa etničkom grupom nije više tako potpuna, ali i dalje je (posebno u vanrednim okolnostima) nije teško uočiti.

³³) O problemu etnocentrizma R. Supek, *Društvene predrasude*, Beograd 1973, posebno 253—258; W. Mühlman, *Rat i mir*, Zagreb 1943, 41—42; N. Dugandžija, navedeno delo, 225—231, 234 itd.

³⁴) E. Durkheim, *Les forme élémentaires de la vie religieuse*, Paris 1937, 8. Takođe i J. Caseneuve, *Pojam arhaijskog društva* (u knj. G. Gurvitch, *Sociologija II*), Zagreb 1966, 455.

³⁵) R. Supek, *Sociologija*, 98, 100—101; Z. Lerotić, *Narod, Kulturni radnik* 6, Zagreb 1981, 78—79; R. D. Laing, *Podeljeno ja, politika doživljaja*, Beograd 1977, 254—259 itd.

³⁶) E. From, *Zdravo društvo*, Beograd 1980, 80. Ovaj doživljaj, koji tretira kao opštu karakteristiku naroda, A. Heller izražava rečenicom: „Mi je ono pomoću koga Ja egzistira”. (*Svakodnevi život*, Beograd 1978, 49.).

³⁷) E. From, navedeno delo, 80.

³⁸) Savremeno društvo pruža raznovrsnije mogućnosti za ovakvo doživljavanje identiteta: na primer, pripadanje određenoj religiji, klasi, zanimanju itd. (Isto, 81.).

Etnička svest, međutim, ima još jednu „dimenziju”. Uočeno je, naime, da duboko doživljavanje „srodnosti” sa pripadnicima svoje grupe, podrazumeva isto tako intenzivan doživljaj „nesrodnosti” sa pripadnicima svih ostalih grupa. Ako, dakle, neko doživljava svoju etničku zajednicu kao „Mi”, onda će sve druge zajednice doživeti kao nešto što se — po istom principu — može označiti zamenicom „Oni”. Brojni primeri iz raznih krajeva sveta pokazuju da se antiteza „Mi-Oni” javlja u svesti pripadnika svih tipova etnosa — od najmanjeg roda do najveće nacije.³⁹⁾ Pomenuta antiteza gotovo po pravilu dobija i vrednosni karakter: svoja zajednica smatra se najčešće boljom od drugih a — u ekstremnim slučajevima — i jedino dobrom, ispravnom. Ovakvo shvatanje naziva se etnocentризmom. Međutim, to je već pitanje, koje prelazi okvire našeg rada. Zato se na njemu nećemo posebno zadržavati.

Iz napred rečenog proizlazi da se individualni doživljaj etničkog zajedništva najsažetije može opisati pomoću dve „formule”: „Ja” = „Mi” i „Mi”/„Oni”. Prvom formulom izraženo je osećanje „srodnosti” sa pripadnicima svoje grupe, drugom formulom — osećanje „nesrodnosti” sa pripadnicima svih drugih grupa. Ova dva opozitna osećanja samo su dva aspekta, dve strane mnogo kompleksnijeg doživljaja svog identiteta kao kolektivnog identiteta. Takva identifikacija ostvarljiva je, očigledno, samo unutar jedne, „totalno udružene” i „totalno specifične” zajednice. A to su — kao što znamo — modeli prema kojima se konstituišu (ili teže da se konstituišu) sve etničke zajednice. Nameće se, dakle, zaključak da su zajednice obuhvaćene pojmom etnosa predstavljale — a delom i danas predstavljaju — idealan društveni medijum za samoodređenje, samoidentifikaciju čoveka.

Ljudi su — videli smo — u početku i živeli u zajednicama takvog „totalnog” tipa. Kasnije su, kad okolnosti to više nisu dozvoljavale, nastojali da se, bar simbolički, udruže na isti način. Živeli su udruženi u sve većim i složenijim ali, istovremeno, i sve apstraktnijim formama etničkog zajedništva. Činili su to u potrazi za sopstvenim identitetom, za odgovorom na pitanje: „Ko sam ja”? Pronaći odgovor na to pitanje je — po mišljenju Froma — imperativ svakom ljudskom biću, ukoliko ono želi da sačuva duhovnu ravnotežu⁴⁰⁾. U tom smislu se, dakle, etničko zajedništvo može okarakterisati kao jedan, specifično „ljudski” odgovor na specifično „ljudske” potrebe.

³⁹⁾ J. Bromlej, *Etnos i etnografija*, 27—28, 97.

⁴⁰⁾ E. From, navedeno delo, 81.